

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ	
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ	
БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ	
МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирена – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА
СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА

СВЕТИЊЕ И СВЕТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У КУЛТНОМ СЕЋАЊУ И НАЦИОНАЛНОЈ СВЕСТИ СРБА

Даница Поповић

Идеја *свештости* била је кључни чинилац идејног програма уграђеног у темеље средњовековне немањичке државе и Српске цркве. Од самог њиховог заснивања – независне краљевине 1217. и аутокефалне цркве 1219. године – Срби су успоставили идејне координате за које се, показало је време, испоставило да су трајне упоришне тачке њиховог идентитета. Та идентитетска својства српског народа, по којима је он постао препознатљив у хришћанској васељени, добила су најпотпунији израз у концепту светородне династије и светости народне цркве.¹ Ова особена идеологија у основи је стварања сопствених светачких култова, као и сакралних топоса – *места сећања* – у колективној свести српског народа.

Стваралачка снага поменутог концепта испољила се на више планова, на пример у сврховитом прихватању култова угледних хришћанских светаца ради стварања сопствених, пажљиво одабраних светих заштитника. Сличан смисао имало је сабирање највреднијих реликвија, руковођено намером да се у домаћу средину пренесе делић Свете земље као потврда духовног легитимитета и високог статуса у заједници народа. Тежња за сопственим „учешћем у светости“ испољавала се и „обележавањем“ простора, то јест стварањем сакралних упоришта на посвећеним местима, какво је била Света Гора Атонска.² Ипак, то настојање добило је свој врхунски израз у стварању култова националних светих. Била је то у сваком погледу велика идеја – по формату и садржају, по самосвојности решења, као и далекосежности одјека и тековина. Упоредо с грађењем култова српских светих стварана је и сопствена

сакрална топографија – задужбине владара и црквених поглавара, у којима су они прослављани на литургији, сликом и текстом, а понајвише штовањем њихових чудотворних моштију, материјалне залог небеског покровитељства „отачаства“.³

Територијални оквир на којем су успостављене ове стожерне тачке српске *свешће историје* чинила је рашка земља, где се налазило „столно место“ с Петровом црквом, позорницом краљевског крунисања и државних сабора, као и владарска резиденција Немањића.⁴ Сакрални смисао највишег реда имала је Студеница – гробна црква и жариште култа Стефана Немање, оснивача светородне династије – на чије су подобје у XIII веку уобличени и други гробни храмови Немањића: Милешева, Градац, Сопоћани.⁵ Снажну ауру имала је и Жича, подигнута у северним граничним областима, у којој су чуване не само најзнаменитије хришћанске реликвије већ и мошти Стефана, првокрунисаног српског краља.

Ширење српске државе на југ након победоносних похода краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) узроковало је померање државног и црквеног тежишта на подручје Косова и Метохије, где су пресељене и најважније институције. Средиште архиепископије пребачено је у Пећ,⁶ а ново владарско боравиште устројено је око некадашњег језера

¹ Војводић (Д.), *На размеђу свештова и култура*, 13–39.

² Марковић (М.), *Србија у Византији*, 57–73.

³ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 13–78, с референтном литературом (Д. Поповић); Поповић (Д.), *Национални јанђеон*, 119–131 (с библиографијом).

⁴ Калић, *Столно место Србије*, 13–23; Поповић (М.), *Владарско боравиште*, 233–247.

⁵ Поповић (Д.), *Српски владарски гроб*.

⁶ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*.

Сл. 63. Пеџка патријаршија, Лоза Немањића, свети краљ Милутин

у околини данашњег Урошевца.⁷ Економску основу свеопштег просперитета обезбеђивали су у значајној мери рудници сребра и злата у Новом Брду, где се у првим деценијама XIV века формирао трг, а потом и прави средњовековни град.⁸ У таквим околностима подручје Косова и Метохије постаје простор веома динамичног духовног и културног развоја, који је као исход имао стварање нове и разгранате мреже српских светиња и култних жаришта. Реч је била о процесу дубоких корена, подстакнутом широким спектром утицаја. Осим византијског цивилизацијског стратума, столећима присутног на тим просторима, одлучујући утицај имали су облици монаштва и особена духовност што су зрачили са Свете Горе Атоске, као резултат све блиских и врло подстицајних међусобних додира. Ипак, пресудан чинилац

⁷ Поповић (М.), *Владарско боравање*, 235–239.

⁸ Јовановић (В.) и др., *Ново Брдо*.

у обликовању сакралних садржаја на тим просторима чини се да је била сопствена државотворна и свештена традиција, наслеђена из претходног, рашког раздобља српске повести. У сваком случају, у XIV столећу на подручју Косова и Метохије уобличени су и пажљиво осмишљени различити светачки култови – владара, црквених поглавара и анахорета – а око њихових светих моштију никли су значајни манастири, високог ранга и снажног зрачења ка својој ближој али и даљој околини. На тај начин стекли су се услови да подручје Косова и Метохије понесе епитет *свеште земље* српског народа.

Процеси и механизми поступног грађења светачких култова и ширења сакралне топографије на Косову и Метохији у раздобљу владавине краља Милутина представљају појаву од највеће важности. Тај феномен нужно је посматрати у ширем контексту актуелних политичких и културних прилика – снажења српске државе и свеопште византинизације друштва, као и правца развоја владарске идеологије, којој су печат дала схватања о светородном корену династије и богоизабраности владара.⁹ Програмско позивање на „светог прародитеља“ Симеона Немању, као и угледање на освештани узор – његову задужбину – добило је свој пуни израз у подизању манастира Бањске, раскошне задужбине краља Милутина.¹⁰ Устројена, према речима његовог животописца Данила II, „на слику свете Богородице Студеничке“, она је на подручје Косова пренела један од најсамосвојнијих и најсветијих садржаја из рашког раздобља немањићке повести. Обрасци једнаког порекла и већ разрађена пракса везана за култове немањићких владара лежали су у основи светачког прослављања краља Милутина. У том светлу треба сагледавати обреде везане за краљеву сахрану, гроб и посмртно објављивање тела, пронађеног у виду „целих, нетљених моштију“, као и њихово полагање у скупоцен кивот, на почасно место испред олтара. Та „чудна тајна“ краљевог тела и новостечена харизма бањског гроба прочула се, према Данилу II, „у околне народе и царства“.¹¹ Другим речима, Милутинова задужбина стекла је статус култног, *свештог месџа*.

⁹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 111–151 и даље; иста, *Свешти краљ*, 159–170.

¹⁰ Шупут, *Манастир Бањска*; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 657–659; *Манастир Бањска*.

¹¹ Данило Друји. *Животи*, 148–149.

У функцији култа краља Милутина саздан је и његов светачки хабитус. Типологија и садржај династичке светости Немањића били су до тог времена већ увелико разрађени, тако да су, зависно од „лика“, укључивали старозаветне и јеванђеоске моделе, као и монашко-аскетску компоненту.¹² Другачији карактер има Милутинов лик. Његов биограф описује га као хришћанског јунака светородног порекла, који непријатеље „отачаства“ побеђује посредништвом светих прародитеља.¹³ Нарочито су хваљени краљеви ктиторски подухвати – готово без премца у тадашњем свету – који су захватили широк простор источнохришћанске васељене, од Свете земље и Цариграда до Атоса и Солуна.¹⁴ Међу тим „божаственим манастирима“ које је Милутин обновио или из основа подигао посебно место имале су епископске цркве у области Косова и Метохије – Богородица Љевишка у Призрену и Грачаница код Приштине.¹⁵ До краја XIV века, када је краљу Милутину написана *Служба*, његов светачки лик видно је еволуирао. У околностима борбе против најезде Османлија „пречасне и божаствене“ мошти краљеве схватају се као спасоносни извор, а сам свети постаје „топли поборник и крепки заступник отачаства“, коме се упућују молитве за избављење од „надошлих беда и од насиља безбожних Агарена“.¹⁶ Силом историјских прилика патриотски програм постао је битна компонента краљеве светости, дајући задуго печат његовом култу. Те „беде“ изазване турским освајањем Косова разлог су трагичне судбине, тачније необично кратког постојања бањске светиње. Њен живот прекинут је већ након османлијског продора 1389. године, када је манастир порушен, док су мошти светог краља пресељене најпре у оближњу Трепчу, а затим чак у Софију.¹⁷

Сасвим другачију судбину имали су Дечани (код Пећи, Метохија), задужбина краља Стефана Уроша III (1321–1331), Милутиновог сина, манастир којем је судбина доделила дуго и плодотворно трајање.¹⁸

¹² Марјановић-Душанић, *Светии краљ*, нав. место; Поповић (Д.), *Национални јанџион*, нав. место.

¹³ Данило Друи. *Животи*, на разним местима; Марјановић-Душанић, *Светии краљ*, 159–170; иста, *Краљево њело у српској хаитографији*, 693–704.

¹⁴ Марковић (М.), *Србија у Византији*, 51–52.

¹⁵ Тодић, *Српско сликарство*.

¹⁶ *Србљак*, 79–89 и даље.

¹⁷ Гергова, *Култът към св. крал Милутин*, 249–265.

¹⁸ Тодић, Чанак-Медић, *Манастиир Дечани*.

Сл. 64. Манастир Бањска

Већ и само заснивање велелепног дечанског храма, посвећеног Вазнесењу Господњем, збило се у нарочитим околностима. Он не само што је подигнут на „красном месту“, изузетном по климатским својствима и лепоти предела,¹⁹ већ је и избор тог простора био руковођен „вишим“ разлозима. Према дечанској оснивачкој повељи, било је то место које је пронашао и благословио сам свети Сава, а његове молитве помогле су Дечанском да га поново „открије“.²⁰ Успостављањем такве споне овај дотад „празни“ простор у области Метохије укључен је у немањићко наслеђе, преузевши и део харизме ктиторског

¹⁹ Григорије Цамблак. *Књижевни рад у Србији*, 65–66.

²⁰ Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 304.

Сл. 65. Манастир Дечани

Сл. 66. Манастир Дечани, кивот Светог краља

светог претка. „Одуховљење“ манастирске околине добило је и друге појавне облике. У врлетној и тешко приступачној али веома сликовитој клисури Дечанске Бистрице устројене су келије намењене анахоретима опредељеним за највише облике монашког живота. Ту су обитавали највећи дечански духовници, посвећени молитви, аскези, али и књижевној делатности. Нешто од некадашње ауре и духа тог „монашког раја“, одавно запустелог, преостало је све до наших дана.²¹

Манастир Дечани, то врхунско достигнуће грађитељства и скулптуре и монументална ризница српског и византијског сликарства, саздан је, попут претходних немањихких задужбина, као гробна

црква и жариште култа оснивача. Штовање Дечанског ту је врло упечатљиво материјализовано посредством јединствене фунерарно-култне целине. Њу је чинио раскошан кивот са „целим“ краљевим моштима, као и његов постхумни фреско-портрет, праћен натписом који открива да је Дечански приказан у својству светог посредника династије.²² Култ Стефана Дечанског, посматран у распону укупног трајања, свакако је најцеловитији култ светог краља у српској историји.²³ У раној етапи развоја култ је био ограниченог обима, али је снажан замах и потпуно нов смисао он добио у битно измењеним

²¹ Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска њустиња*.

²² Поповић (Д.), *Свети краљ Стефан Дечански, 156–159* (са старијом литературом).

²³ Марјановић-Душанић, *Свети краљ* (са изворима и библиографијом).

Сл. 67. Певка патријаршија, црква Светих апостола, гроб архиепископа Саве II

приликама – након гашења династије Немањића, у време борбе за опстанак пред турском најездом.

Светачки идеал те епохе, оличен у владару мученику, пресудно је утицао на преобликовање идентитета светог Стефана Дечанског. Крајева насилна смрт послужила је као полазна основа за књижевно и култно уобличавање његовог новог лика у делу Григорија Цамблака. То је владар мученик, жртва неправде, али истовремено и праведник одан хришћанским врлинама и спреман на бесконачно трпљење. Стефанов нови хабитус укључио је, у складу са идеалима времена, аскетске врлине и моћ чудотворења. Управо та способност чињења чудеса, нераскидиво повезана с кивотом са моштима, учинила је да Дечани стекну – и до данас задрже – ауру *свештој месџа* највишег ранга и посебне харизме.

Таквом статусу свакако је допринело и то што је у атмосфери тескобе и безнађа пред државни слом култ Светог краља стекао још једну битну димензију. Дечански постаје „свог отачаства непоколебљиви бедем“,²⁴ коме се српски народ обраћа с молбом да га избави „од спопалих невоља“. Ти садржаји одредили су токове Стефановог штовања у наредним столетњима и учинили га не само важном парадигмом у култном сећању Срба већ и једним од стожера њиховог националног програма.

За разлику од Дечана, задужбина краља и, потом, цара Стефана Душана (1331–1355), сина Стефана Дечанског, имала је злосрећну судбину. Он је такође за подизање своје гробне цркве изабрао *свешто*

²⁴ Григорије Цамблук. *Књижевни рад у Србији*, 108.

Сл. 68. Пешка патријаршија, црква Богородице Одигитрије, гроб архиепископа Данила II

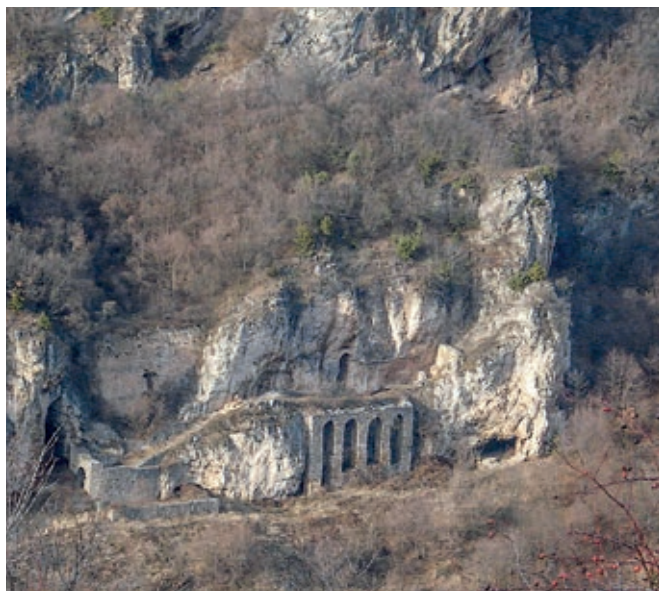
месџо – у клисури реке Бистрице код Призрена, са старом црквицом посвећеном арханђелу Михаилу – које је било на гласу по чудотворности.²⁵ Вољом судбине и стицајем прилика, међутим, Душанова раскошна задужбина, с монументалним гробом оснивача, није задобила сакралну ауру својих претходника. Разлоге треба тражити у изостанку култа њеног ктитора, владара који се „дрзнуо“ на царство, као и у чињеници да је манастир страдао већ 1455. године, после турског освајања Призрена. Ипак, харизму коју није стекао међу савременицима Душан „Силни“ задобио је накнадно, столећима касније, када је постао отелотворење и главни јунак славног „Царства Немањића“.

²⁵ Ненадовић, *Душанова задужбина*; Поповић (Д.), *Српски владарски њрод*, 114–120.

Средњовековна српска држава и народ прославили су се како *краљевсџвом* тако и *свешџенсџвом*. У том смислу речита је иницијатива из раног раздобља владавине краља Милутина (последње деценије XIII века) да се хору светих владара придруже и црквени поглавари као својеврстан пандан династичким култовима.²⁶ Позорница те важне програмске акције, с крајњим циљем стварања својеврсног „сабора српских светих“, било је управо подручје Косова и Метохије.

За разумевање механизма и сврхе тих процеса посебно је карактеристичан пример архиепископа Арсенија I (1233–1263) – заслужног наследника

²⁶ Марјановић-Душанић, *Свод српских свешџих*, 35–59; Поповић (Д.), *Свод српских свешџих*, 81–97.

Сл. 69. Остаци манастира Светог Петра Коришког код Призрена

светог Саве Српског – који је стекао велики углед својим „богоугодним и прекрасним“ делима. Арсеније је сахрањен 1266. у својој задужбини цркви Светих апостола у Пећи (Метохија), метоху жичке Архиепископије, у којој је столовао. Иако су му се мошти објавиле већ након „неколико година“, прави подстицај развоју култа збио се знатно доцније, у време краља Милутина. Мошти архиепископа Арсенија тада су се објавиле „предивним чудесима“, која су нешто доцније у делу Данила II систематизована у својеврсну „збирку“.²⁷ Последице ових *miracula*, битног чиниоца светачког прослављања, биле су одиста крупне и врло далекосежне. Та чудеса, као најубедљивији доказ присуства Божје благодатне силе, дала су кључан подстицај светачком прослављању самог архиепископа Арсенија, али и његових наследника на трону Српске цркве. С друге стране, ова чудесна збивања, покренута „силом светог Духа“, битно су изменила карактер и статус пећке цркве Светих апостола, начинивши од ње *свето место* првога реда. Смисао и функцију те новостечене харизме треба посматрати у светлу чињенице да је негде на прелазу из XIII у XIV век српско црквено

²⁷ Данило Друи. *Животи, 172–179.*

седиште пресељено из Жиче у Пећ.²⁸ Од тада је Пећка архиепископија, од 1346. године Патријаршија, на повесној мапи српског народа била један од главних сакралних топоса и идентитетских репера.

Пећка „Мајка црква“ с временом је проширена новим храмовима, задужбинама црквених поглавара, у којима су они, на основу свог статуса и ктиторског права, касније били сахрањени. Њихови раскошни саркофази и кивоти с моштима – архиепископа Никодима (1316–1324) и патријарха Јефрема (1375–1379, 1389–1392) у цркви Светог Димитрија, архиепископа Јоаникија I (1272–1276) у Светим апостолима и знаменитог Данила II (1324–1337) у цркви Богородице Одигитрије – употпуњени надгробним портретом или сликом опела, били су, као што су то и данас, култна жаришта пећких цркава.²⁹ Нарочито је упечатљива по замисли, али и по материјализацији, целина у функцији култа Данила II. Смештена у посебан одељак Богородичине цркве, она се састоји од раскошног мермерног саркофага и сликаног програма фунерарног карактера, укључујући Данилов надгробни портрет. Прослављање српских архијереја добило је завршну, текстуалну форму у *Зборнику краљева и архиепископских српских* из пера Данила II и његових настављача, делу које, поред животописа „христољубивих краљева“, садржи и биографије црквених поглавара. Пећка светиња тако је постала трајни чувар њиховог спомена, али и чврсто молитвено упориште за „отачаство“. Овај програм добро илуструје *Служба архиепископу Арсенију*, у којој се он зазива као „српски светилник, чудотворством сјајући“ и „заступник земље српске“.³⁰

С подручјем Косова и Метохије нераскидиво је повезан настанак још једног светачког модела – пустињака и аскете – који је чинио важан сегмент „сабора српских светих“ установљеног у доба краља Милутина. Тај образац осмишљен је у доба снажног процвата монаштва, нарочито оног светогорских корена и духовних идеала. Своју подлогу он је имао у реалности – у историјском лику Петра пустињака, локалног анахорете, који се негде крајем XII века

²⁸ Поповић (Д.), *Свод српских светињих*, 81–85 (са старијом литературом).

²⁹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 115–120 (В. Кораћ); Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 68–72, сл. 113–119; Поповић (М.), Поповић (Д.), *Гробови црквених поглавара*, 27–47.

³⁰ *Србљак*, 9, 13, 21 и даље.

подвизавао у врлетима Коришке горе код Призрена. Задатак да уобличи његов светачки лик на основу већ постојећег штовања добио је Теодосије Хиландарац, један од водећих писаца епохе краља Милутина. Петров лик он је изградио помоћу зналачки одабраних хагиографских топоса, саобразивши их највишим стандардима, оличеним у житију светог Антонија, утемељитеља еремитизма. О угледу култа коришког пустињака сведочи успон његовог светиштва у Кориши. Средином XIV века оно прераста у снажну киновију, чије је култно жариште чинила пећина испосница с Петровим светим моштима. Њима на поклоњење дошао је 1355. године и сам цар Стефан Душан с породицом, потврђујући тако раширено веровање у врхунску делотворност молитава светих анахорета.³¹

Заслуге Теодосија Хиландарца нису се свеле само на књижевно обликовање лика светог Петра Коришког. Надахнут аскетском литературом, али и стварним, светогорским доживљајем природе као „духовног раја и боришта у исто време“, он је Петрово станиште описао као „дивно од Бога за отшелнике устројено пребивалиште“ и као „место ван света и за сваки подвиг прикладно“.³² Тај врлетни и сликовити предео Теодосије види као нерукотворену Божју творевину, чудесну и страшну, која својим својствима надахњује подвиг. Другим речима – реално место Петрове аскезе он је пренео у раван сакралног, подаривши му својства аутентичне монашке *свѣтѣ ѿре*.³³ Колико је делотворан био овај образац, убедљиво показују бројне анахоретске насеобине настале током XIV и XV века не само у брдима око Призрена већ и на читавом Косову и Метохији.³⁴

Процват монашких *ѿусѣиња* и *свѣтих ѿра*, снажно подстакнут ширењем исихастичког покрета по читавом Балкану, створио је услове за појаву многих, углавном анонимних монаха подвижника, али и неких врло истакнутих светих. Подручје Косова и Метохије и у том погледу показује се као незаобилазно. Ту је деловао Јефрем, писац и потоњи српски патријарх, који је обитавао у неким од најугледнијих монашких

Сл. 70. СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР КЕФАЛОФОР, ДРВОРЕЗ

ѿусѣиња тадашњег света, укључујући келију устројену у литицама изнад Пећке патријаршије – средишта култа тог светог.³⁵ Посебно место припада и светом пустињаку Јоаникију Девичком. Његов култ, настао под покровитељством актуелног владара деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456), имао је своје средиште у манастиру Девичу на Косову. Ту су столећима чуване његове чудотворне мошти, „што исцељења точе неоскудно“ и од „бесовских повреда ослобађају“, а уживале су највеће поштовање верних.³⁶ Гробница с моштима светог Јоаникија једна је од снажних

³¹ Popović (D.), *The Cult of St Peter of Koriša*, 181–212.

³² *Теодосије. Житија*, 287–288.

³³ Popović (D.), *The Deserts and Holy Mountains*, 53–69; Шпадијер, *Свѣти Пейтар Коришки*, 169–175.

³⁴ Поповић (Д.), *Средњовековне ѿрѣне испоснице*, 129–154.

³⁵ Иста, *Патријарх Јефрем*, 111–125.

³⁶ Иста, *Пустѣињско монаштво*, 117–135; иста, *Кулѣи свѣтѣої Јоаникија Девичкої*, 607–623.

Сл. 71. Христофор Жефаровић, Цар Душан у слави, БАКРОРЕЗ

косовских парадигми: рушена од Турака, затим од аустроугарских војника у Првом и балиста у Другом светском рату,³⁷ а у наше време од албанских националиста током Погрома 2004. године, она и даље одолева насиљу и зрачи својом недодирљивом харизмом.

Доба великих историјских искушења с којима се сучио српски народ после судбоносних пораза на Марици (1371) и, нарочито, на Косову (1389) донело је и суштинске промене у идеологији, побожности, па тако и у карактеру светачких култова. У то време обнављањем древног хришћанског обрасца мученикума створен је нов облик *свештосији*, оличен у владару мученику.³⁸ Епоху је без сумње обележио косовски култ кнеза Лазара, настао као покушај савременика

³⁷ Павловић (Л.), *Кулинови лица*, 129–130.

³⁸ Marjanović-Dušanić, *Patterns of Martyrial Sanctity*; *иста*, *Свешти краљ*, 187–193.

да схвате и разјасне сопствену трагичну судбину. Лазарев светачки лик, за чије је књижевно обликовање најзаслужнији био патријарх Данило III Бањски (1390/1391–1399/1400), уподобљен је идеалу и захтевима тренутка. Он је ратник херој, спреман да вољно поднесе страдање зарад вишег, духовног начела – одрицањем од „царства земаљског“ и опредељењем за „царство небеско“.³⁹ Лазарева жртва представља сложен и веома сублиман феномен, који истовремено функционише у две наизглед опречне равни – есхатолошкој и историјској. Кнежев избор има двоструку мотивацију – благочашће, као пуноћу хришћанског доживљаја вере и љубави Божје, и отачаство, широк појам који се односи на целовит корпус српске земље и народа.⁴⁰ Лазар је прави следбеник Христов и „поборник православа тврдога“, он је, попут својих ранохришћанских претходника, „примио венац мучеништва“ и постао „житељ вишењег царства“. С друге стране, ове универзалне хришћанске поруке уклопљене су у аутентично историјско време и реалан простор, па је у прославним списима Лазар јунак који се на Косову пољу супротставио „најезди мноштва турског“ и, следствено, „топли поборник и крепки заступник отачаства својега“.⁴¹

Упоредо с грађењем култа косовског великомученика, на иницијативу Лазаревог наследника деспота Стефана Лазаревића (1389–1427), устројена је и његова *memoria*. Било је то тријумфално спомен-обележје подигнуто на месту кнежеве погибије, „крстозначно и као стег“, које је чинио висок мермерни стуб са опширним натписом епитафом. Текст натписа, који је сачинио сам деспот Стефан, драматична је приповест о Косовском боју, хероизму и вољној одлуци Лазара и његових витезова „да у Христу добро скончају, и приме мучења венац, и вишење славе учесници буду“.⁴² Стуб на Косову пољу, у свом материјалном облику краткога века, у свести српског народа трајно је обележио тај простор као *место сећања* и *сакрални ѿстој* највеће, обавезујуће важности, као завет на чију беспоговорност заувек подсећа „кнежева клетва“. Такво значење попримили су такође култ кнеза Лазара и целокупна „косовска мисао“. У потоњим

³⁹ Трифуновић (Ђ.), *Српски средњовековни сјиси*; Богдановић, *Историја сјаре српске књижевности*, 190–234.

⁴⁰ Кашић, *Корени Косовске мисли*, 11–24; Јевтић, *Косовско ојређење за Царство небеско*, 25–36.

⁴¹ Србљак, 155, 167, 177, 185 и даље.

⁴² *Десиој Свештан Лазаревић. Књижевни радови*, 145–146, 158–160.

временима, све до нашег доба, они дејствују у српској традицији као важно али не и једнозначно идентитетско питање. Без обзира на то што је „косовско опредељење“ каткад тумачено на поједностављен или некритичан начин, што је банализовано или са одбојношћу одбацивано,⁴³ оно је остало дубоко укоренено у колективној свести и народном бићу. У различитим епохама Косовски дој и његови хероји изнова су актуализовани и реинтерпретирани. Преносећи идеале, етичке норме и самосвојан, јуначки кодекс понашања, они су успостављали спону с властитим духовним наслеђем. Ванвременски и надисторијски смисао Косова, али и његов трајни усуд, можда најбоље исказују познате књижевне синтагме које га описују као „вечно разбојиште“ и „грудно судилиште“.

Историјско утемељење српског народа постигнуто у цветном, средњовековном раздобљу и нарочито снажно испољено у оданости сопственим култовима и светињама показало се током дугог раздобља турске окупације не само као брана затирању и самозаборава већ и као подстицај велике покретачке снаге. Косовско предање и косовски култови српских светих свакако су имали пресудну улогу у чувању угрожене историјске свести. У својству таквих чувара, као хришћански и српски хероји, појављују се Стефан Дечански и цар Душан, кнез Лазар и Милош Обилић већ у *Јаничаревим усјоменама* Константи-на Михаиловића – делу насталом у другој половини XV века, с препознатљивим елементима народне епике.⁴⁴ Српска епска поезија коју су од краја XV и прве половине XVI века стварали народни певачи, а нарочито песме Косовског циклуса, имала је у том погледу кључну улогу.⁴⁵ О томе да је тражење упоришта у старим обрасцима, традиционализму и чувању сопствених сватачких култова схваћено као питање идентитета, верског и националног опстанка сведоче такође садржина и формални језик уметности из првог столећа турске владавине.⁴⁶

Такав однос према прошлости добио је свој идеолошки оквир након обнове Пећке патријаршије 1557.

⁴³ На пример, Поповић (М.), *Vidovdan i Časni krst*, а нарочито Чоловић, *Смрт на Косову пољу*.

⁴⁴ *Константиин Михаиловић из Осјирковице. Јаничарове усјомене*; Богдановић, *Историја српске књижевности*, 239–240.

⁴⁵ Михаљчић, *Јунаци косовске лејенде*; Шкриванић, Љубинковић, *Косовска дийка*; Петровић (С.), *Косовска дийка*; о генези косовског епа и његовим коренима в. Лома, *Пракосово*.

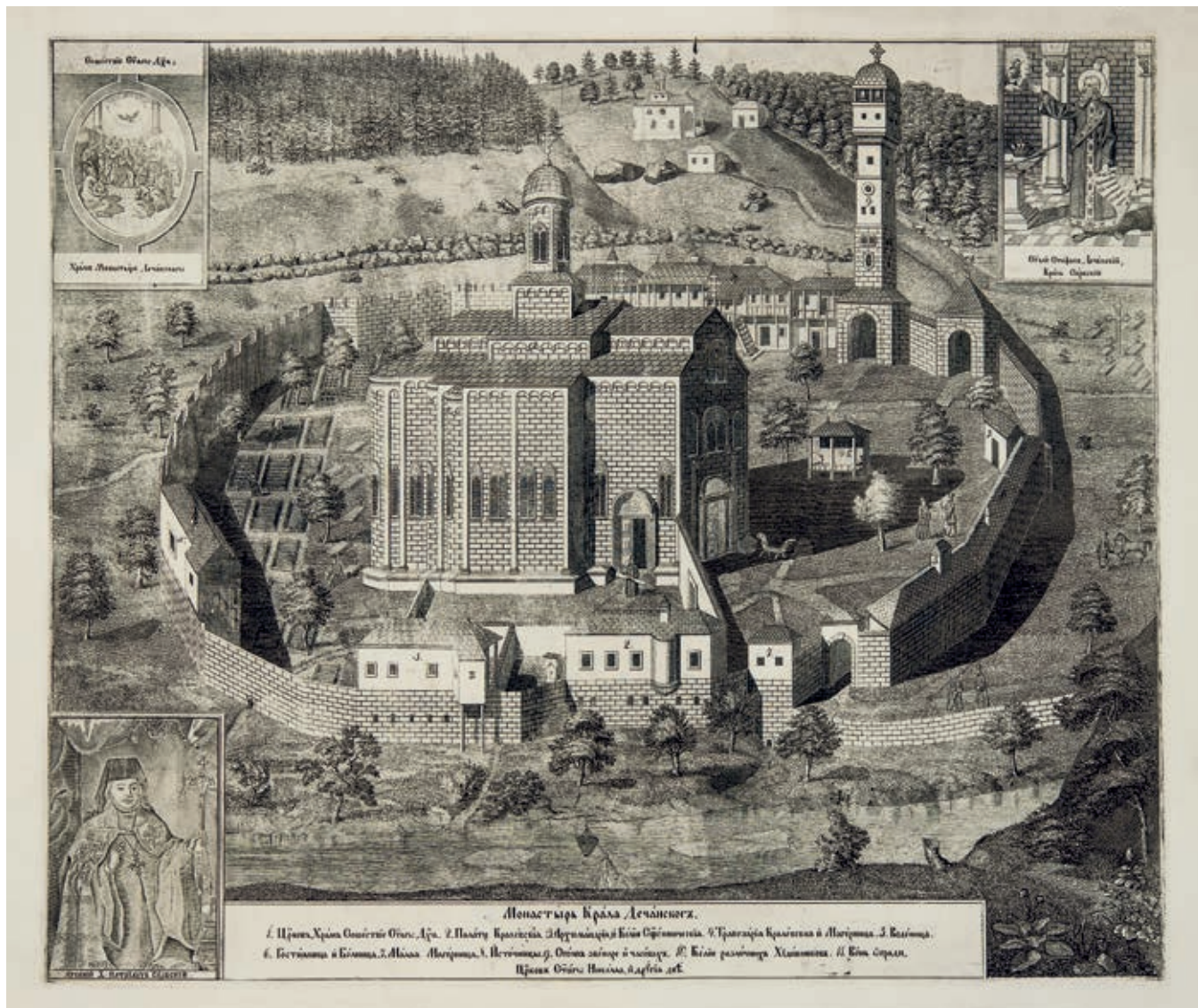
⁴⁶ Пејић, *Умјетноснй српских земаља*, 457–471.

Сл. 72. Христофор Жефаровић, Цар Урош, бакрорез

године. Косово и његове светиње тада су се нашли у средишту програма духовног и културног препорода чији су носиоци били српски патријарси етнарси, међу којима се посебно истичу Макарије Соколовић (1557–1571) и Пајсеј Јањевац (1614–1647). Идејна окосница тог програма пронађена је у немањихким државним, црквеним и уметничким традицијама, схваћеним на суштински и сврсисходан начин.⁴⁷ У светлу таквог особеног историцизма треба сагледавати обнову епископских катедр у Пећи и Грачаници, а нарочито оживљавање култова српских светих. Поред култа „свештене двојице“ – Симеона и Саве – нов замањ добија прослављање управо оних светаца чији су култови поникли на Косову и

⁴⁷ Петковић (С.), *Зидно сликарство*; Пејић, *Стара држава*, 515–527.

Сл. 73. ВЕДУТА МАНАСТИРА ДЕЧАНА, БАКРОРЕЗ

Метохији: архиепископа Арсенија, кнеза Лазара и Стефана Дечанског. У то доба као исход промишљених иницијатива стварају се и нови култови, па прославне саставе добија и раније занемарени цар Урош I (1355–1371).⁴⁸ Нарочит узлет, не без разлога, доживео је култ светог Стефана Дечанског. Као недужни страдалник који је спреман, вере ради, на

жртву и бескрајно трпљење, Свети краљ је Србима постао образац оних врлина које ће им омогућити опстанак. Ширење овог култа далеко ван граница матичног манастира омогућили су различити преносници, текстуални и визуелни, међу којима свете слике постају ново и важно средство краљевог прослављања.⁴⁹ Колики је значај добила ликовна

⁴⁸ Павловић (Л.), *Култови лица*, 111–116; Јовановић (Т.), *Књижевна дело и историјарха Пајсеја*, 151–309 и даље.

⁴⁹ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 369–405 (с референтном библиографијом).

компонента у представљању националних култова, показују сликани програми – осмишљени у врховима Српске цркве – који приказују низове српских владара и архијереја, наглашавајући тако континуитет са средњовековном традицијом. Свакако да није случајно што су ти програми најречитије изложени у сликарству косовскометохијских цркава – у Пећкој патријаршији, њеном метоху у оближњим Будисавцима, Грачаници.⁵⁰ Зрачење тих идеја било је, међутим, далеко шире и далекосежније. Са обновом Пећке патријаршије утицај Српске цркве почео је незадрживо да се шири – најпре на северне области српских земаља, а након Велике сеобе и на Подунавље – чиме је отпочео процес стварања преко потребног духовног и културног јединства српског народа. Његов заједнички именитељ чинили су управо традиционални национални култови и света места, који су чували сећање на славну прошлост и *злајно доба* српске повести.

Велика сеоба српског народа (1690) из Отоманског царства у Хабзбуршко царство била је за Србе велика историјска прекретница. Настанивши се у јужним деловима Угарске и задобивши верско-политичку аутономију регулисану *Привилегијама*, они су током XVIII века наставили живот у битно измењеним околностима. Као једина преживела институција српског народа, црква је, предвођена својим поглаварима етнарцима, имала предводничку улогу у сложеном процесу који је подразумевао, с једне стране, прилагођавање новим друштвеним и културним моделима и, с друге, очување сопственог идентитета и колективног памћења. Управо то окретање прошлости и успостављање континуитета са старим славним временима ради обнове *злајног доба* српске државе и етнице налазили су се у средишту програма Карловачке митрополије.⁵¹ Основно средство ових програмских иницијатива били су култови српских светих, међу којима су нарочиту важност имали управо они формирану у матичној, косовскометохијској области средњовековне српске државе – краљева Милутина и Стефана Дечанског, архиепископа Арсенија, царева Душана и Уроша, кнеза Лазара.

Снажењу тих култова с наглашеним патриотским порукама битно су допринели прославни састави,

Сл. 74. Манастир Драча, свети Никола и свети Стефан Дечански

коначно редиговани у литургијском зборнику познатом као *Србљак* (1761).⁵² Поред текстова, нарочиту делотворност имала је ликовна уметност која је традицију тумачила сугестивним средствима барокне реторике.⁵³ Тако је носећа идеја Карловачке митрополије о јединству небеске Србије – *Serbia sacra* – и историјских српских земаља – *Serbia sancta*⁵⁴ – добила свој програмски израз у *Сѣматѡграфѡи* Христофора Жефаровића (1741), хералдичком зборнику који, осим грбова, сакралних топоса српских земаља, обухвата и галерију националних светаца, међу њима и ликове краљева Милутина и Стефана Дечанског, цара Уроша и кнеза Лазара.⁵⁵ О томе колику су популарност уживали ти свети који су наглашавали старину и утемељеност националног пантеона, а истовремено и дубоке корене и светост Карловачке митрополије, сведочи њихова широка заступљеност како на графичким листовима⁵⁶ тако

⁵² Чурчић, *Србљаци у 18. веку*, 32–62.

⁵³ Тимотијевић (М.), *Традиција и барок*, 201–222.

⁵⁴ Исти, *Serbia sancta и Serbia sacra*, 395–408.

⁵⁵ *Сѣматѡграфѡи*, 24.

⁵⁶ Давидов, *Српска графика*, на разним местима.

⁵⁰ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 291–298 (В. Ј. Ђурић); Пејић, *Сѣара држава*, 519–525 (с библиографијом).

⁵¹ Симић, *Слика прошлости*, 11–23 (с библиографијом).

Сл. 75. Анастас Јовановић, Краљ Милутин, литографија

и у идеолошки осмишљеном зидном сликарству, чији је врхунски израз остварен у Крушедолу.⁵⁷

Визија духовно обједињеног Српства путем величања његових светих места лежала је у основи растуће популарности графичких ведута, у функцији стварања националне сакралне топографије. Сликама најугледнијих средњовековних манастира – Студенице и Хиландара – придружене су и косовске светиње – Пећка патријаршија и Дечани.⁵⁸ Нарочиту заслугу за ширење култа дечанског Светог краља и његовог манастира на подручју Карловачке митрополије имао је митрополит Јован Георгијевић (†1773), који је такође подстакао поклоничко интересовање за Деча-

⁵⁷ Тимотијевић (М.), *Манастир Крушедол I*, 277–279 (с библиографијом); Костић (М.), *Барокна обнова*, 47–57.

⁵⁸ Давидов, *Српска графика*, сл. 29, 198, 199; Михаиловић, *Ведуте српске графика*, 81–100; Симић, *Слика прошлости*, 19–20.

не и друге светиње Старе Србије.⁵⁹ Везу с матичним областима средњовековне државе најубедљивије су подвлачиле мошти светих које су Срби понели у избеглиштво. Као највеће светиње и залога идентитета, те реликвије су твориле идејни и култни стожер храма у којем су чуване, а истовремено су дејствовале као главни чинилац у процесу сакрализације читавог подручја Карловачке митрополије.⁶⁰ Међу њима посебан углед уживале су мошти косовског мученика кнеза Лазара, које су након Велике сеобе нашле почивалиште у сремском манастиру Врднику.⁶¹ Лазарев култ, који је током XVIII века доживео велики процват, у Врднику је негован, између осталог, и посредством кнежевих личних предмета – меморабилија – које су биле у средишту побожне пажње народа. Митске димензије попримио је и Косовски бој, догађај с великим одјеком у Европи, а за Србе историјски топос, трагедија којом је окончано *злајно доба* српске средњовековне државе.⁶²

Култ кнеза Лазара, јунака Косовске битке, добио је у последњој четврти XVIII века нов смисао, отелотворен у иконографском решењу Захарије Орфелина.⁶³ У функцији актуелних политичких потреба, Лазар је приказан у духу репрезентативног владарског портрета, чиме се одступило од традиционалне визуелне формуле идеалног лика светог владара. Та суштинска промена идентитета била је резултат смене барокног културног модела новим, просветитељским – оличеним у *Историји* Јована Рајића – моделом који је донео нову, лаичку концепцију историјског портрета.⁶⁴ Кнез Лазар тако постаје херој борбе против Турака, док цар Душан, који се, у духу барокних владарских апотеоза, приказује као репрезентативни коњанички лик, глорификује стару славу и визију њеног оживљавања.⁶⁵ На овај начин преобразени, култови српских светих, укључујући и косовске, имали су истакнуту улогу у патриотском програму Срба у наредном, XIX столећу.

Национална идеја, која је у XIX веку прожелала „дух епохе“ на читавом европском простору, имала је

⁵⁹ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 436–443.

⁶⁰ Костић (М.), *Поштовање култиа светишћелта*, 240–257.

⁶¹ Медаковић, *Култ кнеза Лазара*, 321–336.

⁶² Симић, *За љубав оџаџдине*, 70–76.

⁶³ Шелмић, *Бакорез „Кнез Лазар“*, 15–25.

⁶⁴ Костић (М.), *Јаков Орфелин*, 163–175.

⁶⁵ Симић, *Слика прошлости*, 15–17 (с библиографијом); Тимотијевић (М.), *Serbia sancta u Serbia sacra*, 403.

пресудан утицај и на политички и културни живот српских земаља тога раздобља. Неодвојива од монархистичког концепта власти, идеја отаџбине и нације, уздигнута на раван сакралног, нашла се у средишту државотворног програма српских нововековних династија – Карађорђевића, као и Обреновића. Остваривање народног, колективног идентитета, односно васкрс државе и народа, сагледавано је кроз визију обнове *златној доба* – оживљавања средњовековне, митске прошлости и њених архетипова.⁶⁶ Кључан значај у том погледу имало је „откриће“ усмене епске традиције, нарочито Косовског циклуса, сабраног заслугом Вука Караџића почетком XIX века. Култ Косовске битке као судбинског догађаја у народној повести добио је током тог столећа снажан замањ и нове појавне облике – од романтичарски надахнутих виђења до рационалистичких, на историјским сазнањима заснованих тумачења.⁶⁷ Ова схватања имала су снажан одјек и у визуелним уметностима – како у историјском сликарству, прожетом дидактичко-патриотским порукама, тако и на графичким листовима, који су били делотворно средство популаризације косовског мита и његових хероја.⁶⁸ Историјско-митска димензија Косовске битке доведена је до врхунца у култу Видовдана, који је 1889. године, у оквиру прославе њене петстогодишњице, проглашен за национални празник. Механизам грађења видовданског култа дошао је до пуног изражаја у великој свечаности што је том приликом одржана у Крушевцу као припремни догађај пред помазање краља Александра Обреновића, које је уследило у Жичи. Тада су не само истакнути главни сакрални топоси града везани за кнеза Лазара већ је и положен камен темељац Споменика косовским јунацима, дела Ђорђа Јовановића. Попут свог средњовековног претходника – „крстообразног“ стуба на месту Косовске битке – и тај споменик прослављао је њене хероје стварањем места националне меморије.⁶⁹

Јунаци Косовског доја били су међу Србима највећи национални хероји током читавог XIX века. Уз кнеза Лазара, чији се култ гради око његове мученичке смрти, нарочито повишена патриотска осећања побуђивали су ратнички подвизи Марка Краљевића

⁶⁶ Тимотијевић (М.), *Таковски усџанак*, 49–83.

⁶⁷ Макуљевић, *Умејносћ и национална идеја*, 76–82.

⁶⁸ Медаковић, *Косовски дој*.

⁶⁹ Макуљевић, *Умејносћ и национална идеја*, 75–79; Борозан (И.), *Између доказа и имагинације*, 71–85 (с библиографијом).

Сл. 76. Ђорђе Јовановић, Споменик косовским јунацима у Крушевцу

и Милоша Обилића.⁷⁰ И други култови светих поникли на Косову, који су већ у претходном столећу неговани на подручју Карловачке митрополије, добили су нов садржај и смисао: тако је цар Урош персонификовао трагичан покушај спречавања пропасти државе, док је Душан „Силни“ слављен као највећи национални херој и отелотворење наде у долазак новог *златној доба*. Актуелна династичка функција култа најмоћнијег немањићког владара и

⁷⁰ Николић (Ј.), *Реџеиција митске прошлости*, 95–100; Макуљевић, *Умејносћ и национална идеја*, 106–108.

Сл. 77. Ђорђе Крстић, *Обретење главе кнеза Лазара*, 1905. (НМБ)

подвлачење континуитета са славним средњовековљем добили су свој експлицитни израз у портрету краља Милана Обреновића с „тестаментом“ цара Душана, делу Ђорђа Крстића. Једнако речите поруке, само с другачијим нагласцима, садржавале су чувене монументалне композиције Паје Јовановића и Марка Мурата, с мотивима везаним за најважније догађаје Душанове владавине, урађене за Светску изложбу у Паризу 1900. године. Глорификација српске историје и актуелизација њеног ширег, јужно-словенског оквира биле су оне поруке с којима је српска држава крочила у немирно и пуно искушења XX stoleће.⁷¹

Косовскометохијске светиње и свети не дугују своје трајно постојање у свести и осећањима српског народа само репрезентативним, званичним програмима којима су држава и црква прокламовале своје идеолошке ставове и политичке стратегије. Те светиње су такође парадигме највећег емотивног набоја и покретачке снаге с којом су почетком XX века вођени ослободилачки ратови за Стару Србију. Ипак, косовске светиње и свети одолели су времену и заборавау понајвише захваљујући свом реалном присуству и непрекинутом деловању, другим речима захваљујући дубокој укоренености у народној побожности и колективном памћењу. Ова меморија се све до нашег доба могла препознати на готово

⁷¹ Борозан (И.), *Између доказа и имагинације*, 76–84 (с библиографијом).

сваком кораку у тој за српски народ *светој земљи*, а испољавала се штовањем светачких моштију и гробова, ходочашћима светињама, у легендама и предањима везаним за места обележена присуством светог. Косово и Метохија одувек су били и својеврсна *земља чуда*. Чудесна исцељења у Девичу и Зоцишту, благодатно дејство пећких кивота, а изнад свега столећима непрекинута харизма дечанског Светог краља, само су неке од појава које су ове светиње узнеле у раван сакралног. Атрибуте светости и елементе чудесног имају и косовскометохијски монашки предели. Са својом нетакнутом величанственом природом, ретком флором и фауном, они представљају изузетна места моћне енергије и спиритуалног зрачења. Заправо се неуобичајено велики број косовскометохијских светиња, тих најважнијих споменика српске повести, може сврстати у категорију *историјској*, односно *културној историја* првога реда – по својим религиозним и историјским, уметничким и амбијенталним елементима. Ове одлике чине их не само реперним тачкама националног идентитета већ и светском баштином ретке лепоте и непролазних вредности.

Управо ти простори и светиње тешко су страдали и брутално су оскрнављени током и непосредно након агресије НАТО-а и бомбардовања Косова и Метохије 1999, а затим и у Погрому 2004. године. Несанкционисано на одговарајући начин, окружено равнодушним муком највећег дела светске јавности, ово насиље означило је опасан цивилизацијски преседан и било је злослутна најава несрећа с којима се у XXI веку суочава сакрално наслеђе човечанства.

НАВІЩЕ ВЪ СЕРЦІ НАШЕ ВЪЗВЪ

Стрѣхъ въскрѣніи . гласъ . ѿ : +

Вѣрникѣ нашіе мѣтѣвы прїимнестѣннѣи . и подѣ
вѣмъмъ ѡстѣвлѣніе грѣхѣмъ . іако тѣ
єдинъ єси іавлѣн въ мнрѣ въскрѣніе : +

Объидѣтелює сїѡмъ и объимѣтє єго . и да
днѣтє славу въ нѣмъ въскрѣшомъ и зъ мрѣтѣвѣи .
іако тѣ є бѣмъшъ , и зѣвлѣннѣ ѡ безѣконнѣи
нашіи : + **П**рїидѣтелює поємъ и поклѣнѣє
хоу . славецѣ єго єже и зъ мрѣтѣвѣи въскрѣніе .
іако тѣ є бѣмъшъ , и зѣвлѣннѣ ѡ безѣконнѣишіи : +

Стрѣхъ въстѣпѣніи . гласъ тѣже . **В**єстѣсенѣа .
въстѣпѣнѣтє ѡснованїа землїи . въ зѣпѣнѣтє